

примерно до середины III в. до н. э.); военно-экономического кризиса (среднеэллинистический; до середины II в. до н. э.); упадка (позднеэллинистический; до середины I в. до н. э.). Во втором периоде: возобновления жизни в городе и сельской округе (первая половина I в. н. э.); постепенного подъема (греко-варварский; вторая половина I — первая половина II в. н. э.); расцвета (греко-римский; середина II — 30-е годы III в. н. э.); «готских» нашествий (30-е годы III в. — 269—270 гг.). В третьем периоде пока можно выделить лишь этапы восстановления города (конец 70-х — начало 80-х годов III в. — начало IV в. н. э.) и постепенного упадка (середина—третья четверть IV в. н. э.).

S. D. Krizhitsky, V. V. Krapivina, N. A. Leipunskaya

THE MAIN STAGES OF THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF OLBIA

Periodization of historical development of Olbia is revised and refined on the basis of single principles. Within the range of the antique epoch three periods and some stages in each period are revealed. The Hellenic period: from foundation of the Berezanian settlement to the mid of the 1st cent. B.C. (Getic invasion); the Greek-Roman period: from the break of the epochs to 269—279 A.D. (the second Gothic invasion); the Post-Antique period: from the end of the 70s and the beginning of the 80s of the 3d cent. A.D. to the mid of the 4th cent. A.D. The following stages are revealed in the 1st period: the Proto-Olbian (archaic; from foundation of the Berezanian settlement to the 30s of the 6th cent. B.C.); formation of the Olbian state and primary blossoming (late-archaic; to the end of the first quarter of the 5th cent. A.D.); reconstruction of the economy (early classic; to the secession from the Athens Sea Alliance); recolonization of the chora and gradual economic flourishing (late-classic; till the siege of Zopyrion); the highest flourishing (early-Hellenistic; approximately to the mid of the 3d cent. B.C.); military-economic crisis (mid-Hellenistic, to the mid of the 2nd cent. B.C.); decay (late-Hellenistic; to the mid of the 1st cent. B.C.). In the 2nd period such stages are revealed: renovation of life in the town and rural surroundings (the first half of the 1st cent. A.D.); gradual rise (the Greek-Barbarian; the second half of the 1st cent. A.D.— first half of the 2nd cent. A.D.); blossoming (the Greek-Roman; the mid of the 2nd cent.— 30s of the 3d cent. A.D.); «Gothic» invasions (from the 30s of the 3d cent. to 269—270). In the 3d period we yet may reveal only stages of restoration of the town (the late 70s and early 80s to the beginning of the 4th cent. A.D.) and of a gradual decay (the middle-third quarter of the 4th cent. A.D.).

ОЛЬВІЙСЬКА ДЕМОКРАТІЯ

А. С. Русяєва

У статті розглядаються питання хронології ольвійської демократії, її характер, основні аспекти, вплив на розвиток благодійності та введення культу Народу.

Політична демократія, як відомо, досягла найвищого розвитку в Афінах при Періклі в V ст. до н. е.¹. Цій формі політичного правління належить визначне місце в історичному розвитку Еллади. Навіть на далекій периферії античного світу елліни намагались встановити демократію, вбачаючи в ній виразні прояви свободи громадян, економічної стабільності і соціальної справедливості, високого злету духовної творчості, незважаючи на те, що так зване народовладдя майже ніколи не відповідало своїй суті. Кожна демократія у різних полісах мала свої характерні ознаки і особливості, бо перш за все залежала

© А. С. РУСЯЄВА, 1994

від політичної активності народу і його окремих лідерів, гуманності і розуму тих, кому вона служила.

В одній з античних держав Північного Причорномор'я — Ольвії теж була встановлена постійна демократична влада, яка тривала тут до кінця існування міста. Вивчати історію ольвійської демократії розпочав ще В. В. Латішев, проте до цього часу залишається чимало питань, які потребують глибокого дослідження. Зокрема, дата першого введення цього режиму, характер і основні види ольвійської демократії, її вплив на розвиток евергетії і деяких релігійних культів, що слугували для пропагування її ідей. Саме їх розгляду і присвячена ця стаття.

Варто зазначити, що недостатня джерельна база, а також відсутність конкретних писемних документів дають підстави для виникнення різних наукових концепцій як щодо точної дати перемоги ольвійської демократії, так і її характеру. Перший дослідник історії Ольвії В. В. Латішев припускав, що вона була тут прийнята ще від заснування міста: «Одним з найважливіших доказів могутності еллінського духу є те, що елліни всюди, у кожному глухому куточку який вони займали для постійного проживання, вміли створювати ту форму державного побуту, на якій зупинився розвиток їх політичної здібності, тобто свою громадянську общину, ПОЛІТЕІА. Ольвія в усі часи свого існування уявляється нам з різко окресленими ознаками упорядкованої демократичної республіки»².

Ця точка зору вважалася незаперечною і майже сталою в літературі з ольвійської проблематики. В останні десятиріччя висловлювались лише мало обгрунтовані думки, що в ранній час у Ольвії могла бути тиранія або олігархія³. Дослідження новознайдених епіграфічних пам'яток, переосмислення нумізматичного і археологічного матеріалу дозволило останнім часом Ю. Г. Виноградову викласти нову оригінальну концепцію щодо державного ладу ранньокласичної Ольвії. Вона полягає в тому, що в нижньобузькому полісі у V ст. до н. е. була встановлена тиранія, яка проіснувала тут майже вісімдесят років завдяки могутності скіфських царів, які її підтримували, бо Ольвія буцімто перебувала під їх протекторатом. Обгрунтованішою та достовірнішою його тезою є те, що постійний демократичний лад тут впроваджено лише в першій чверті IV ст. до н. е.⁴

Дійсно, до IV ст. належать конкретні і загальновідомі епіграфічні джерела, які свідчать про вже розвинену форму демократичного правління. Досить впевнено писав про це В. В. Латішев: «Починаючи з цього часу і закінчуючи найпізнішими рубежами, до яких доходять датовані епіграфічні документи Ольвії, ми постійно зустрічаємо в них вказівки на цю ж форму правління, так що маємо повне право сказати, що не зважаючи на всі знегоди і всі перипетії своєї політичної історії ольвіополіти міцно тримались демократії і проводили в своїй конституції лише такі реформи, які стосувались окремих факторів державного правління, залишаючи незмінними його головні основи»⁵.

Проте, чи справді можна вважати незаперечним той факт, що протягом майже всього V ст. до н. е. в Ольвії панувала тільки тиранія, тоді як по всій Елладі під впливом Афін час від часу прокочувалися демократичні перевороти? Тому важко уявити, що полісом, дуже тісно пов'язаним зі своєю метрополією та іншими містами Середземномор'я та Причорномор'я, з високою саме еллінською культурою, так довго правили тирані — і не тільки греки за походженням, але й варвари під егідою скіфських царів⁶, та при цьому не сталося жодних яскраво виражених змін ні в етнічному ні в культурному розвитку міста. Не висвітлюючи цього питання в повному обсязі, варто зупинитись на деяких його аспектах.

Детальніше вивчення ольвійської хори, у розвитку якої все ж було відсутнє різке її зменшення у першій половині V ст.⁷ (а саме воно було своєрідним мірилом ольвійсько-скіфських взаємодій); розгляд ольвійської сакрально-полісної емблеми з зображенням орла над дельфіном і взаємопов'язаного з її символікою культу Зевса Олімпійського свідчать, що політичні процеси тут були набагато складнішими і неоднозначнішими. Наведені дані разом з розглядом зовнішньоісторичних подій у Елладі дають змогу вважати, що вперше демократія, можливо, досить короткочасна, була встановлена в

Ольвії ще у 30-ті роки V ст. до н. е., коли вона входила до Афінського морського союзу, одночасно (або ж трохи пізніше) з Сінопою і західнопонтійськими містами⁸. Щодо першої, де за свідченням Плутарха відомо, що звідти було вигнано тиранів і демократичне правління ввійшло в силу з часів Перікла, було висловлено здогад про синхронність політичного ладу і введення нової полісної емблеми на монетах (голова Сінопи і орел на дельфіні)⁹. Стосовно ж сусідньої Істрії, то, як і для Ольвії, вчені вказують пізні дати перемоги демократії¹⁰. Найвірогіднішою видається думка Д. М. Піппіді, що державний переворот тут теж міг бути пов'язаний з експедицією Перікла¹¹. Значення його понтійської діяльності для Ольвії відзначає і В. О. Анохін, припускаючи, що в цей час, судячи за характером розміщення орла над дельфіном на монетній емблематиці, в якій він вбачає символіку залежності однієї політичної групи над іншою, звідти були вигнані олігархи¹².

Згідно з детальнішим аналізом і зіставленням семантики емблеми з міфологічно-релігійними уявленнями, вона, безперечно, мала олімпійське походження і була впроваджена на відзначення дуже важливих подій, що майже одночасно відбулися в трьох понтійських полісах (Сінопі, Ольвії та Істрії), можливо, зі згоди самого Перікла, завдяки якому в Олімпії було зроблено нововведення в ритуал спортивних змагань у зв'язку з панівним становищем Афін на Понті¹³. Повне оволодіння морськими шляхами, організація наймогутнішого за всю історію Еллади морського союзу, посилення економічних стосунків з понтійськими містами, за рахунок чого в Афіни поставлялася велика кількість зерна та інших продуктів, піднесло авторитет Перікла і в релігійній сфері не лише Аттики, але й Олімпії. Певно, саме це сприяло заміні в популярному олімпійському ритуалі земного символу дельфіном, який таким чином пропагував політичну силу Афін на морях, навіть на загальноеллінських святах.

З включенням понтійських міст у афінську архе їм було надано право використовувати олімпійську символіку у вигляді власної полісно-сакральної емблеми, можливо, саме тому, що в них синхронно перемогла демократія. Тут доречно згадати слова Плутарха про чорноморську експедицію Перікла: «Ввійшовши в Понт з великим, прекрасно спорядженим флотом, (він) виконав все, про що просили (розташовані там) еллінські міста, і поставився до них прихильно; оточуючим же варварським племенам і їх царям і володарям (династам) він показав, яка велика могутність, безстрашність і сміливість (афінян), які пливають, куди їм заманеться, і які підкорили собі всі моря»¹⁴. Звичайно, ясності було б набагато більше, якби в цьому уривку було названо всі міста і те, що ж конкретно було зроблено для них. На жаль, далі йдеться лише про Сінопу, куди було послано 600 добровольців з афінян, які поселились там, розподіливши між собою землю і будинки тиранів. При цьому не можна виключати, що якась частина (певно, набагато менша) була послана в інші понтійські міста, зважаючи на різке збільшення афінського імпорту і надгробки афінян в Ольвії. До цього часу належить і введення тут культу Зевса Олімпійського зі встановленням його мармурової монументальної статуї, яку, певно, спеціально було виготовлено учнями Фідія або ж і самим скульптором¹⁵.

Афіни значною мірою підтримували демократію в союзних полісах, неодноразово допомагали її встановленню (Колофон, Еритри, Самос, Сінопа, Аполлонія Понтійська та ін.)¹⁶, хоч у деяких випадках і не змінювали державний лад. «Для забезпечення свого панівного становища Афіни — не за шаблоном, але у випадках, які вимагали того, — послідовно впроваджували в союзних містах демократичний лад... Впроваджувани в союзних містах для зміцнення афінського панування демократичні режими повинні були через цю свою функцію діяти як стабілізатор на внутрішню афінську демократію, оскільки стало ясно, що зі зміною конституції Афін могло б виявитись під загрозою і панування їх у морському союзі», — зазначає дослідник афінської політики В. Шуллер¹⁷. Отож «найдемократичніші» з усіх демократичних полісів Афіни закономірно і природно прагнули до однакової, притаманної їм форми правління.

Здебільшого на це була спрямована і творчість афінських митців, які про-

пагували народовладдя і пов'язану з цим особисту свободу, де пріоритет сили і влади приписувався людині — громадянину полісу¹⁸, де проповідувались та культура і релігія, які звеличували Афіни як столицю архе і саму демократію як приклад для всіх її членів.

В Ольвії демократизація знайшла своєрідне відображення і в надгробній скульптурі третьої чверті V ст. до н. е. Тут маються на увазі монументальні жіночі стели Фідієвської школи, завезені в Ольвію з Афін. На них вперше показано не покірливу залежність служниці-рабині від своєї господині, а тісну дружбу двох жінок. Німа розмова між ними засобами мистецьких прийомів повинна була символізувати горе зображеної на повний зріст служниці — «подруги», одяг і зачіска якої мало чим розрізнялися з тими, які були у померлої господині.

Введення сакральньо-полісної емблеми і культу Зевса Олімпійського, значне посилення аттичних культів Афіни і елевсінських божеств, надгробні стели, що належать до найкращих зразків довізної скульптури в Ольвії, відбувались синхронно — у третій чверті V ст. до н. е. Потім емблема на деякий час ніби зовсім зникає і з'являється лише на початку IV ст. до н. е., ставши набагато віків своєрідним символом ольвійської демократії і двох верховних покровителів полісу — Аполлона Дельфінія і Зевса. Разом з нею встановлюється і етнікон — «ольвіополіти», який може свідчити, що вони запровадили тут назавжди прогресивну на свій час форму правління і віднині карбування монет стало державною справою.

При цьому варто відзначити велику складність при розв'язанні різних питань з історії Ольвії, яка пояснюється тим, що майже кожен з дослідників найважливіших джерел намагається не стільки знайти консенсус з іншими, скільки довести свою протилежну точку зору. Це стосується і розглядуваного періоду. Так, Ю. Г. Виноградов вважає, що протягом останніх сорока років V ст. до н. е. відбувалася політична криза, яка послабила контроль скіфів над містом, правила вже тільки грецькі тирані, але вони чомусь на відміну від попередніх (варварів за походженням) взагалі перестали випускати будь-які грошові знаки¹⁹. Зовсім іншої думки дотримується В. О. Анохін, відносячи до цього часу лиття асів з емблемою та написом ΑΡΙΧ, а до останнього десятиліття — карбування рідкісних срібних монет з букранієм, на яких вперше було поставлено скорочений етнікон «ольвіополіти»²⁰. Отже, поки в ольвійській історіографії існуватиме таке різке розходження в хронології та інтерпретації монет і деяких епіграфічних пам'яток, доти залишатимуться різні тлумачення і розбіжності щодо історичних подій у Ольвії.

Хронологічний розрив у зображенні емблеми на ольвійських монетах дає підстави припускати, що спочатку демократія в Ольвії як і в деяких інших полісах, трималась недовго, оскільки в місті досить впливовою залишалась місцева олігархія, з середовища якої, звичайно, міг виділитись і повновладний лідер. В ольвійській метрополії — Мілеті довго намагались протистояти афінській експансії, проте назавжди порвати з Афінами йому так і не вдалося. Після того, як спочатку афіняни підтримали мілетську аристократію, ті вирішили залишити архе, побивши демократів²¹. І все ж таки близько 440 р. до н. е. у Мілеті за допомогою Афін у результаті гострої боротьби було встановлено демократичний лад і вигнано його противників.

У зв'язку з останнім цікаво відзначити, що саме близько до цього часу в Ольвії зафіксована серія присвятних написів на постаментах мармурових статуй і колонах Аполлону Дельфінію від сакрального союзу мольпів, які про-

Рис. 1. Перікл. Скульптурний портрет. V ст. до н. е.

Рис. 2. Сцена жертвоприношення. Фрагмент вотивного рельєфу. III ст. до н. е.

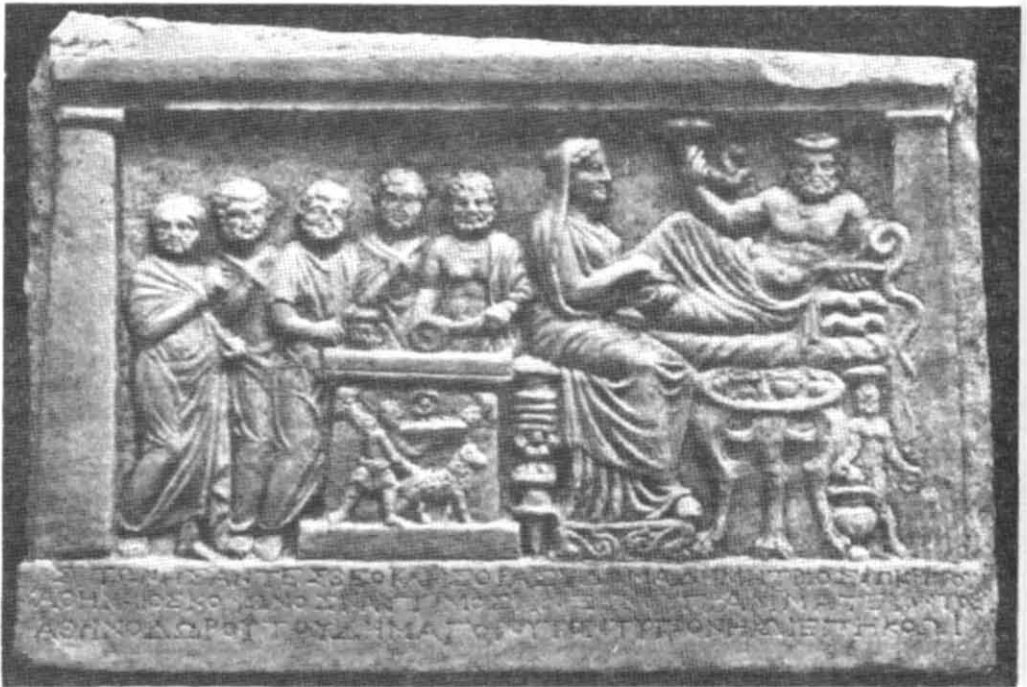

Рис. 3. Ольвійські сітони перед вітарем і сцена бенкету. Вотивний рельєф. III ст. до н. е.

тягом багатьох століть відігравали велику роль у політично-релігійному житті Мілету²². Кількість документів незначна і всі вони вкладаються в порівняно вузькі хронологічні рамки (середина — третя чверть V ст. до н. е.). Вони збігаються з тривожними подіями і політичною нестабільністю в ольвійській метрополії. Характер таких дорогих колективних підношень верховному богу виділено лише для цього короткого часу. Зважаючи на те, що під час політичних заворушень з Мілету не тільки від'їжджали вигнанці, згадувані в писемних джерелах, але й різні втікачі, яких не влаштовували ті чи інші порядки, можна гіпотетично вважати, що серед ольвійських мольпів з'явилися і мілетські. Певно, саме завдяки їх ініціативі тут було встановлено звичай колективних дорогих присвят в культурі їх головного патрона, який до того ж був і верховним покровителем як Мілету, так і Ольвії. Але у зв'язку з якимись кардинальними змінами в суспільно-політичному житті Ольвії їм довелося назавжди залишити і цю найбільш промілетську колонію. Якщо ж вони повернулися до метрополії, то там вже набрав сили демократичний лад проафінського напрямку, при якому епонімом, як і раніше, вибирався айсимнет союзу мольпів. Судячи з історії мілетського епонімату, мольпи існували тут при різних режимах на відміну від Ольвії. Певно, тому що їх союз був численнішим і завжди користувався прихильністю демосу.

Як бачимо, цілком достовірні відомості про постійну демократію в Ольвії належать тільки до першої чверті IV ст. до н. е. І все ж питання про первинне впровадження цього ладу, виходячи з усього сказаного, може бути поставлене і має право на подальше детальніше дослідження з урахуванням усього комплексу джерел. Адже навряд чи можна нехтувати тим, що саме під час одного з найзначніших зміцнень афіно-ольвійських стосунків у третій чверті V ст. тут виникають ситуації, які свідчать про існування прихильників афінської демократії. Їх перемога в Ольвії тим можливіша, якщо сам Перікл зі своїм флотом дійсно побував у нижньобузькому регіоні²³. Реальний перебіг історичних і економічних змін яскраво демонструє тісні контакти і впливи як Афіні, так і Мілету, де відбувалися подібні політичні сутички різних угруповань.

Про державний лад у сусідніх містах Північного Причорномор'я V ст. до н. е. відомо ще менше. Гіпотетично вважається, що в Тірі, як і в Ольвії, панувала олігархія, а в IV—III ст. до н. е. вона була вже демократичним полісом²⁴.

Херсонес, як дорійська колонія, був заснований в 422—421 р. до н. е., але поки що немає точних відомостей щодо його державного правління з самого початку існування апойкії²⁵. Авторитарний режим влади дуже рано склався на Боспорі і цей регіон в своєму суспільно-політичному і соціальному розвитку мав різкі відмінності від усіх причорноморських полісів. Отже, ольвійську демократію можна дійсно вважати найдавнішою, найрозвиненішою і найближчою до афінської у Північному Причорномор'ї.

Вірогідно, в Ольвії не відбувалось будь-яких відкритих і масових виступів проти небажаних режимів, розголос про які вийшов би далеко за її межі, як це сталося в інших грецьких містах, відзначених в «Політиці» Арістотеля. Як не дивно, але такий великий історичний факт, як остаточна перемога демократичних сил, не знайшов відгуку і в жодному декреті. Лише один уламок напису першої чверті IV ст. до н. е., який Ю. Г. Виноградов відновлює як епіграму, складену ольвіополіту (за його гіпотезою, Евресибію), «який не вбив мужа-тирана (проте повернув свободу) вітчизні і (зробив) народ незалежним»²⁶, свідчить про існування тут повновладного володаря і його скинення. Складається враження, що саме в середовищі найзаможнішої і найосвіченішої верхівки ольвійської общини з'явилися прихильники ідей, які захопили владу і проголосили демократичний устрій. На чолі її став, враховуючи всі епіграфічні джерела, Евресибій, роду якого завжди протегував Зевс з різними епіклезами. Звертає увагу той факт, що в місті не демос славить одного з діячів демократичного руху Евресибія, сина Сіріска, а тільки його найближчі родичі.

Немає жодних конкретних свідчень про те, чи були спроби повалення ольвійської демократії протягом більш як шести століть її існування. Тільки на

підставі деяких нумізматичних зіставлень В. О. Анохін вважає, що близько 350 р. до н. е. тут знову було реставровано олігархічний режим і що Зопіріон почав свій похід проти Ольвії саме через ці політичні мотиви²⁷. У таких випадках звичайно, можна припускати і з'єднання демократичних і олігархічних начал, притаманних багатому полісам, де знать відповідно до свого багатства, природжених шляхетності, доброчесності і освіти відігравала вирішальну роль у політиці і культурному житті.

Суспільно-політична історія Ольвійської держави через брак писемних документів не може бути достатньо повно простежена не тільки з року в рік, але й для кожного півсторіччя окремо. Проте деякі джерела, характерні для того чи іншого часу, все ж таки дозволяють хоч приблизно визначити характер ольвійської демократії та її основні види. Вона, зрозуміло, зважаючи на постійні зовнішні і внутрішні причини, зміну багатьох поколінь, не могла бути сталою.

Загальновідомо, що кожна політична структура складається з окремих елементів, залежно від порядку розташування яких правління отримує певну якість. Ольвійська, як і багато інших демократичних форм правління, складалася з Народних зборів і Ради, виконавча влада здійснювалась колегіями архонтів, стратегів, агораномів та ін. Німецький дослідник Мілсту та його колоній Н. Ерхардт припускає, що Ольвія, судячи за кількістю стратегів, була поділена, подібно до метрополії і сусідньої Істрії на шість філ²⁸.

З різних причин порядок розташування в декретах органів влади змінювався. Так, збори відзначаються на першому місці протягом досить нетривалого часу, здебільшого — це Рада або й самі архонти, а демос посідає останнє місце навіть тоді, коли справа стосувалася почесних постанов, для прийняття яких іноді скликались і всенародні збори.

З самого початку при сильному впливі ольвійської знаті в усіх сферах життя тут могла існувати поміркована або крайня демократія. Ще Арістотель попереджав, що демократію «не варто визначати, як це звичайно роблять деякі в цей час, просто як таку форму державного правління, при якій верховна влада зосереджена в руках народної маси...»²⁹.

І тільки після походу Зопіріона в 331 р. до н. е. і свосвідної, за висловом Б. В. Фармаковського, «форменної революції»³⁰, в результаті якої, за Макробієм, відбувалася реформа (касація позичок, прийняття в громадянську общину іноземців і звільнення рабів) демократичний лад став радикальнішим. Ю. Г. Виноградов вважає, що саме під час облоги Зопіріона відбувся політичний переворот, який призвів до влади радикальних демократів на чолі з Каллініком, сином Євксена; проте і його захід був по суті лиш першим кроком на шляху демократичної Ольвії³¹. З цього часу, хоч і ненадовго, значно зростає роль демосу у всіх сферах життя полісу. Завойована демократія дістала свого найвищого розвитку саме в останній чверті IV — першій половині III ст., коли на всіх написах на першому місці ставиться демотикон: ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΑΙ ΕΔΩΚΑΝ — «Ольвіополіти дали».

Але з наступом економічної кризи з середини III ст. до н. е., а, можливо, й раніше, на політичну арену знову виходить заможна верхівка ольвійської общини, починається сильна елітаризація державного ладу Ольвійського полісу, яка характеризує його і в римський час³², коли крім родової знаті набирає силу також і плутократія з представників варварської еліти. Поступове виникнення елітарно-демократичного ладу яскраво відображено в ольвійській епіграфіці: простежується неодноразове збільшення щорічного терміну для виконання повноважень архонта чи стратега; до того ж часто ці посади займають одні і ті ж громадяни, які належали до відомих сімейств в Ольвії, змінювалося також прийняття декретів на народних зборах, де виступали лише архонти, перед якими стояла така особа, як ейсегет³³. Майже в усіх формулах декретів на першому місці стоять архонти або Рада, в кінці — демос.

Немає сумніву, що дуже часто в Ольвії вирішальну роль відігравали окремі обранці в державні органи, а не всі громадяни полісу. Як це видно з усієї суми почесних декретів, тут нерідко знаходився той чи інший лідер, діяльність і здібності якого сприяли кращому розвитку держави, а її демос перебував під його впливом. Так, Каллініку, сину Євксена, народ за його заслуги

дав таку нагороду, якої більше не удостоювався жоден громадянин Ольвії, поставивши його тим самим на вищій шабель в соціальній ієрархії. Заклучна формула почесного декрету виражає її основну суть і свідчить про надзвичайну щедрість ольвіполітів, — до того ж невдовзі після македонської облоги: «Щоб і інші ревніше радили і робили (найкраще), знаючи, що кожен отримає від народу шану і нагороду, достойну їх благодіянь, хай постановить народ: звеличити Каллініка, сина Євксена, за його доблесть і благодіяння для народу і хай він буде нагороджений тисячею золотих і статуєю, а про нагородження сповістити на Діонісії в театрі. Народ (присвятив статую) Зевсу Спасителю»³⁴. Дослідники декрету (П. О. Карішковський і Ю. Г. Виноградов) зазначають, що така велика нагорода могла бути пов'язана із дуже важливою подією у житті населення Ольвії, а саме — перемогою у боротьбі з Зопіріоном, яка, в свою чергу, викликала застосування надзвичайних заходів, які, як вказувалося вище, перелічені Макробієм³⁵. Проте, оскільки у самому декреті немає й натяку на врятування Ольвії від навали македонців, яку вона навряд чи витримала б, а в його особисту заслугу поставлено так мало заходів (лише розподіл праці і пропозиція відмінити позички), залишається все ж малозрозумілим, чому цей діяч був нагороджений так пишню.

З цього приводу цікаво згадати характеристику різних видів демократії, визначених ще Арістотелем: 1) верховна влада зосереджена в руках всіх громадян і їх рівність є основним законом; 2) лише володіння майном (ТІМНМА), навіть невеликим, дає право обіймати посади; 3) всі громадяни за походженням мають право на державні посади, але панівним є закон; 4) всі без будь-якого винятку громадяни користуються правом обіймати посади, але знову таки панує закон; 5) в останньому виді демократії ті ж самі умови, а верховна влада належить не закону, а простому народу, вирішальне значення мають постанови народних зборів, а не закон, і все це досягається через посередництво демагогів³⁶.

Судячи за змістом декрету Каллініка: ольвіську демократію його часу можна віднести до п'ятого арістотелівського виду, бо навряд чи хоч в одному демократичному полісі було встановлено закон, за яким можна було давати таку щедрю нагороду одному громадянину. Ця гіпотеза підтверджується і всіма іншими почесними декретами на честь ольвівських лідерів, які, в основному, проголошувалися лише після їх смерті, а не за життя, як Каллініку. Звертає увагу і те, що в першу чергу в постанові відзначаються не його дійові заслуги, а вміння радити.

У демократичних полісах кожен державний діяч повинен був володіти

Рис. 4. Надгробна стела з зображенням ольвійської сім'ї та домашнього раба.

вмінням виступати з промовами-порадами і промовами-умовляннями, впливати з допомогою переконливого виступу на настрої співгромадян, добиваючись певних політичних рішень. Особливо з IV ст. до н. е. риторика розглядалась як основа освіти, політичної діяльності і обов'язковий елемент суспільного життя³⁷.

Наскільки великого значення надавали їй ольвієполіти, свідчить хоча б те, що і в інших почесних декретах відзначалось вміння проголошувати промови і давати поради. У перших рядках декрету Протогена вказується, що він, «успадкувавши від батька прихильність до демосу, все життя продовжував говорити і діяти найкращим чином», неодноразово виступаючи на народних зборах³⁸. У першій половині II ст. до н. е. Нікрат, син Папія, «розв'язав конфлікт», «в кожному випадку давав розумні поради»³⁹. Гарним оратором у II ст. н. е. був і Каллісфен, син Каллісфена, який добре знав філософію і відзначився перед ольвієполітами добрими порадами⁴⁰.

На ґрунті більшості епіграфічних пам'яток, які порівняно добре збереглися, можна вважати, що в Ольвії, починаючи з останньої третини IV ст. до н. е. вводиться традиція видавати декрети на честь лідерів, які відзначились своєю діяльністю перед народом, але, головним чином, після їх смерті⁴¹. Найперший з них винесено на честь невідомого по імені ольвійського діяча, головною заслугою якого було вигнання з острова Левки піратів, за що народ вшанував його і при житті якимось дарунком, а після смерті він був похований на громадські кошти, а його кінна статуя встановлена на острові Ахілла. Найбільша кількість почесних декретів належить до II ст. н. е. не тільки грекам, але й еллінізованим варварам. Нормативи посмертного вшанування були скромнішими, лише пишномовністю відрізнялись тексти постанов. Померлий обов'язково нагороджувався золотим вінком, інколи до цього ритуалу присднувались ксени з різних міст, якщо той чи інший діяч за життя приділяв їм належну увагу і піклувався про їх добробут.

Серед багатьох ольвійських діячів все ж таки виділяється Каллінік, як тим, що його декрет є найранішим, винесеним ще за життя, так і найбільшою нагородою. Звертає увагу те, що лише в його декреті відзначені дії, які безпосередньо були пов'язані з грошовими операціями і грошовим обігом і в результаті їх виконання могли дати чималі прибутки громадянам, що й стало стимулом нагороди⁴². А те, що Каллінік не відмовився від неї, вказує на його прагнення до такого збагачення. Логічно і переконливо ним були доведені переваги тих заходів, які він рекомендував, виступаючи на народних зборах.

Загалом, як свідчить розгляд епіграфічних джерел, в Ольвії найбільше вираження знайшли другий і третій види демократії (за Арістотелем), тобто державні посади в основному обіймали громадяни за походженням, які володіли певними достатками і мали змогу виконувати громадські обов'язки.

Рис. 5. Загальний вигляд західного теменосу Ольвії.

Звичайно, це не означає, що тут не було ніяких винятків. Можливо, що неодноразово наступали такі часи, коли в общині виділялись окремі групи або лідери типу Каллініка, Протогена, Антестерія, Абаба чи Каллісфена, які вміло і майже повновладно правили полісом, проводячи в життя свої політичні та економічні ідеї.

Відомі два випадки, коли в Ольвії сталися значні зміни в соціально-етнічному складі общини. Під час облоги Зопіріона в число громадян було включено всіх ксенів-іноземців, що мешкали в місті. Певно, своїми коштами вони теж сприяли швидшому відродженню економіки і могли брати участь у державному управлінні. Саме після цього часу набагато збільшується кількість проксеній і торговельних зв'язків з багатьма грецькими полісами. Дещо схожа ситуація склалась в II ст. н. е., коли в общину ольвіополітів була прийнята деяка кількість представників варварського походження, яка також дала імпульс для зростання добробуту держави, обіймаючи разом з ольвіополітами-греками найвищі державні посади.

Основні принципи демократії тут, певно, найчастіше порушувались. Невідомо, протягом якого часу твердо дотримувались закону про щорічну зміну всіх посадових осіб і чи давали клятву ольвійські архонти після їх обрання, що будуть правити справедливо і не будуть брати хабарів подібно до того, як це було прийнято в Афінах⁴³. Лише в перші століття нової ери в Ольвії встановилась тверда традиція ставити щорічно присвятні написи Ахіллу Понтарху від колегії архонтів і Аполлону Простату від стратегів. Цілком можливо, що вони являли собою як подячні, так і вотивні присвяти, що встановлювались на початку служби магістратів, які в такому випадку могли також давати клятву, одночасно прохаючи в бога допомоги за цілісність і благополуччя міста.

У ці найпізніші часи історії Ольвії дійсно простежується щорічна зміна магістратів і лише в окремих випадках найенергійніші і ділові з них обирались першими архонтами повторно, але не більше чотирьох разів, що завжди підкреслювалось в декретах, як одна з найвищих заслуг того чи іншого діяча. Отже, доступ до верхівки державної ієрархії став прерогативою представників в основному багатих сімейств, які спроможні були отримувати і вищу освіту. Лише один раз з усіх відомих документів є свідчення кінця II ст. н. е. про те, що архонтами були обрані тільки громадяни варварського походження (Кенексарт, Азам, Спок, Дад, Діз), які на відміну від усіх інших не поставили біля свого імені патронімікон за еллінською традицією, і, можливо, належали до небагатих і малоосвічених жителів міста⁴⁴.

У світлі всього сказаного цікаво відзначити, що в період так званої радикальної демократії в останній третині IV — першій половині III ст. до н. е., коли демос дійсно був активнішим не лише на народних зборах, але й в суспільному житті, в Ольвії, відбувається і найвищий економічний розквіт за всю історію її існування. Економічне піднесення сприяло культурним перетворенням. В самому місті була проведена суцільна перебудова, великого розвитуку набуло приватне домобудівництво⁴⁵.

Архітектурний вигляд міста різко змінився за рахунок спорудження нових храмів, стой, портиків, театру, гімнасія, інших громадських будівель, забудовою терас і зведенням нових оборонних стін з баштами. Особливе значення в суспільно-культурному житті полісу набувають театр і гімнасії. У першому на щорічних святах Великі Діонісії глашатай читав постанови народу і ради на честь ушавлених діячів. Як і в інших полісах театр в Ольвії був не тільки місцем свят і вистав, а використовувався й для обнародування важливих державних документів і зборів демосу.

Творча ініціатива ольвіополітів виявилась не тільки в будівництві, але й в інших галузях господарсько-ремісничої діяльності: масовому виробництві місцевого посуду, в тому числі і художнього, різноманітних виробів з металу і кістки. Вперше за весь період існування Ольвії почалось виготовлення пам'яток скульптури, теракотового декору з рельєфними прикрасами і зображеннями міфологічних персонажів, теракотових статуєток. Тут виникли місцеві майстерні скульпторів і коропластів, особливістю яких було прагнення до самостійних пошуків у відображенні різних образів божеств і людей. Значно зросли економічні і культурно-політичні контакти Ольвії як з метро-

полією, так і багатьма іншими полісами Еллади. Набагато розширилась сільськогосподарська територія. Таким чином, коли демос дійсно брав участь у вирішенні і державно-політичних справ, навколишнє оточення сприяло піднесенню його творчих сил, які позитивно відбилися у всіх сферах життя ольвіополітів.

Для часів панування елітарної демократії, коли особливо помітне соціальне розмежування між простими громадянами і знаттю верхівки демократичної партії, був характерний розвиток евергетії, що завжди була значною підмогою в підвищенні авторитету останньої. Вірогідність зосередження в приватній власності окремих родів величезних коштів, а разом з цим, ймовірно, і великих площ землі, бо ольвійська хора при сприятливих зовнішніх умовах могла бути необмеженою, підтверджується, зокрема, декретом Протогена. Саме його і можна поставити на перше місце серед усіх ольвійських евергетів. У часи економічної кризи він скасував борги ольвіополітів його батьку і собі, витратив на громадські потреби величезну суму грошей: до 6000 золотих на закупівлю хліба для голодуючих, будівництво і ремонт оборонних стін і башт, виплату данини царю Сайтафарну та інші заходи.

Окрім Протогена в місті мешкало чимало багатих громадян. Про них безпосередньо говориться в його декреті. Однак не всі вони пропонували безкоштовну допомогу своєму народу, який під час небезпеки «запрошував усіх заможних людей допомогти і не допустити, щоб батьківщина, яка з давніх років оберігалась, підпала під владу ворогів, і між тим, як ніхто не пропонував своїх послуг ні для всього, ні для частини того, про що просив демос, Протоген обіцяв сам» все зробити⁴⁶. Є й інші епіграфічні документи пізньослліністичного і римського часу, в яких відзначаються заслуги окремих ольвіополітів перед державою і народом, хоч вони і набагато скромніші порівняно з діями Протогена. Це Антестерій, Нікерат, Каллісфен, який витратив всі свої кошти на нужди мешканців Ольвії. Евергетами були й ті ольвіополіти, які за свій кошт будували оборонні башти, храми, гімнасії та інші громадські споруди.

Нерідко благодійністю займалися і ксени-іноземці. Певно, евергетична діяльність стала в Ольвії традиційною для окремих сімейств, які самостійно приймали рішення для блага всього полісу за рахунок своїх власних прибутків. Звичайно, на тлі ольвійських евергетів простежується складність соціальної структури ольвійської общини, невизначеність економічного стану її рядових громадян. Провідне і престижне місце в державі зайняли заможні громадяни, які демонстрували свій добробут перед всією общиною спорудженням різних будівель і встановленням статуй своїх родичів.

Важливо відзначити, що у кризисні роки, коли наставав голод, ольвійські магістрати закуповували велику кількість хліба, який потім перепродували населенню по твердих і зменшених цінах, а також створювали спеціальні колегії сітонів, які займалися виключно продовольчим постачанням, розподілом продуктів і в деяких випадках навіть роздачу хлібних раціонів⁴⁷.

Однією з найцікавіших рис ольвійської, як і афінської, демократії було впровадження культу Демосу. Правда, в Афінах він поєднувався з культом Демократії. Ідентичну епіклезу афіняни присвоїли і своїй головній патронесі — богині Афіні⁴⁸. Цей прояв особливої демократизації і в релігійній сфері поширився в інші грецькі поліси. На Родосі, Косі, в Херсонесі Таврійському уособлення народу і держави отримало своє ім'я — відповідно Родос, Кос, Херсонас, на честь яких влаштовувались свята. Статуї Демосу в елліністичний час стояли в сусідніх з Ольвією західнопонтійських містах — Істрії і Месембрії.

В Ольвії знайдено шість епіграфічних пам'яток, які свідчать про встановлення і тривале існування культу Демоса. В одному напису III ст. йдеться про спорудження на честь Геракла і Демоса башти, в другому — оборонні стіни⁴⁹. Сакральне з'єднання славнозвісного героя з Демосом вказує, що перший тут теж виступає в ролі покровителя демократичної партії, як і Афінський Тесей.

Соціально-політичне становище Ольвії в III—II ст. до н. е. було складним і суперечливим. Тим більше, введення культу Народу свідчить про прагнення

до демократизації полісу. Геракл і Демос уявляються як єдина сила героя і народу, які здатні захистити в разі небезпеки місто. Присвячення їм оборонної башти слід розглядати як релігійно-політичний акт, що впливав на патріотичні почуття громадян.

Діонісій, син Посідея, у II ст. до н. е. присвятив елевсінській тріаді божеств (Деметрі, Корі, Плутону) і Демосу оборонну стіну⁵⁰. Культ вказаної тріади був популярний серед хліборобів, які становили і основне ядро ольвійської общини. Тому релігійний симбіоз елевсінських богів з Демосом мав природний характер.

Традиція обоження демосу тривала і в післягетській Ольвії. Показово, що перша присвята (портик) у відродженому місті була поставлена Абабом, сином Каллісфена перш за все Демосу, а потім римським імператорам⁵¹. Відоме поєднання культу Демоса з верховним покровителем міста Зевсом Поліархом⁵². Сукупність всіх джерел дозволяє припустити, що в Ольвії було встановлено вітвар, поруч з яким стояла статуя Демоса. Традиційно його зображували у вигляді бородатого, літнього чоловіка, який сидів на троні, а жінка в довгому хитоні і плащі, яка уособлювала Демократію, увінчувала його вінком. Можливо, саме від цього ритуалу поширився звичай нагороджувати вінками державних діячів у демократичних полісах. Підсилення культу Демоса в Ольвії повинно було сприяти згуртованості громадянської общини, відверненню розпаду загальноольвійської єдності і самостійного розвитку державної організації.

Таким чином, найважливішим фактом в історії Ольвії було встановлення демократії. Протягом шести століть ольвіополіти не змінювали цю форму правління. Певно, саме вона найбільшою мірою сприяла єдності ольвійської общини, мирного співіснування з усіма містами і оточуючими племенами, що стало головною запорукою тривалого збереження полісу і його традицій.

Примітки

¹ Finley M. I. Antike und moderne Demokratie.— Stuttgart, 1980.— S. 53—55.

² Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 305.

³ Зуц В. Л. Державний лад Ольвії в VI—V ст. до н. е. // УІЖ.— 1970.— № 9.— С. 67, 68; Русяєва А. С. Деякі риси культурно-історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я в VII—V ст. до н. е. // Археологія.— 1979.— 30.— С. 15; Русяєва А. С. Милет — Дидими — Борисфен — Ольвія. Проблеми колонізації Нижнього Побужжя // ВДИ.— 1986.— № 2.— С. 63; Карышковский П. О. Ольвийские мольпы // Северное Причерноморье.— К., 1984.— С. 48, 49; Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира.— К., 1985.— С. 44; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 20.

⁴ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса.— М., 1989.— С. 135 сл. Ця точка зору підтримана П. О. Карышковським (Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 52).

⁵ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 214.

⁶ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 114—122. Автор вказує, що Геродот «застав Ольвію вже під протекторатом Октасамада» (с. 116). Проте дивно, щоб історик, який так багато уваги приділив скіфам, не відзначив цей дивовижний для грецького світу свого часу факт. Ще В. В. Латышев щодо цього висловлював слушну думку: «Саме, якби Ольвія перебувала в цей час під владою царя чи тирана, то Геродот ніяк не зміг би уникнути згадки про нього в своїй розповіді» (Латышев В. В. Указ. соч.— С. 213—214).

⁷ Рубан В. В. Основные этапы пространственного развития Ольвийского полиса.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1988.— С. 9; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.

⁸ Русяєва А. С. Духовная культура населения Ольвийского государства.— Автореф. дис. ... докт. истор. наук.— К., 1990.— С. 17.

⁹ Максимова М. И. Античные города Юго-Восточного Причерноморья.— М.— Л., 1956.— С. 101.— Прим. 1.

¹⁰ Arist. Polit. V, 6, 1305 B 1—12; ISM, I.— P. 25.

¹¹ ISM, I.— P. 25.

¹² Анохин В. А. Указ. соч.— С. 20.

¹³ Ритуал яскраво описано Павсанієм (V, 15, 6; VI, 20, 10). Цілком можливо, що це теж сприяло появі прізвиська Перікла — Олімпієць (Plut. Pericl. 39).

¹⁴ Plut. Pericl. 20.

¹⁵ Русяєва А. С. Религия и культы античной Ольвии.— К., 1992.— С. 61.

¹⁶ Meiggs R., Lewis D. M. A. Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Vth. Century B.C.— Oxford, 1969.— P. 91—92.

¹⁷ Шуллер В. Афинская демократия и афинский морской союз // ВДИ.— 1984.— № 3.— С. 54.

¹⁸ Лосев А. Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон.— М., 1969.— С. 6.

¹⁹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 121.

²⁰ Анохин В. А. Указ. соч.— С. 20—22; П. О. Карышковський відносить останні монети до початку IV ст. (Карышковский П. С. Монеты Ольвии...— С. 53).

²¹ Ps.-Xen. III, 11; Meggiss R. The Athenian Empire.— Oxford, 1975.— P. 188, 561—562; Паршиков А. Е. Исследования по истории афинской морской державы.— М., 1976.— С. 26.

²² Карышковский П. О. Ольвийские моляпы // Северное Причерноморье.— К., 1984.— С. 42—51.

²³ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 132.

²⁴ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Античный город Тира.— К., 1985.— С. 44, 60.

²⁵ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса.— К., 1977.— С. 47 сл.; Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический.— М., 1986.— С. 53, 54.

²⁶ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 141, 142.

²⁷ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— С. 33.

²⁸ Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien.— Frankfurt am Mein, New York, 1983.— S. 206.

²⁹ Arist. Polit. IV, 3, 1290a 30—33.

³⁰ Фармаковский Б. В. Отчет о раскопках в Ольвии в 1925 г. // СГАИМК.— 1926.— I.— С. 199.

³¹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 176.

³² Латышев В. В. Указ. соч.— С. 185, 215 сл.; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 219 сл. Прийнятий ним термін «елітаризація» повніше відтворює характер державного ладу, ніж існуючий до цього — «аристократизація».

³³ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 219—223.

³⁴ IOSPE, I², 25; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 156.

³⁵ Щодо датування та інтерпретації цього декрету висловлені протилежні думки (бібл. див. Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 156—163; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— С. 29, 30).

³⁶ Arist. Polit. IV, 4, 1291 b 30—40, 1292a 1—10.

³⁷ Kennedy G. The Art of Persuasion in Grece.— Princetin, 1963.— P. 91—95.

³⁸ IOSPE, I², 32.

³⁹ IOSPE, I², 34.

⁴⁰ IOSPE, I², 42.

⁴¹ IOSPE, I², 32, 34, 39, 40, 42, 43, 46, 51, 52, 54, 325; HO 34, 42.

⁴² В. О. Анохин, відносячи декрет до набагато ранішого часу, вбачає в ньому те, що Каллінік ввів у Ольвії карбування мідних монет. (Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— С. 29, 30).

⁴³ Доватур А. И. Присяга афинских архонтов // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья.— М., 1968.— С. 115—120.

⁴⁴ IOSPE, I², 133. На це вказує і характер залишеної ними присвяти Ахіллу Понгарху.

⁴⁵ Славин Л. М. Здесь был город Ольвия.— К., 1967.— С. 41—43; Крыжшцкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 21, 121—132.

⁴⁶ IOSPE, I², 32.

⁴⁷ IOSPE, I², 32; HO, 72; Stefan A. Getreidekrisen in der Städten an den westlichen und nördlichen Küsten des Pontos Euxenos in der hellenistischen Zeit // Hellenistische Poleis.— 1974.— S. 648—663; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 204, 205.

⁴⁸ Paus. I, 3, 3; Plin. NH, XXXV, 129; Nilsson M. P. Geschichte der griechischen Religion.— München, 1976.— Bd. I.— S. 144—145.

⁴⁹ IOSPE, I², 179.

⁵⁰ Лейпунська Н. О. Новий напис з Ольвії // Археологія.— 1990.— № 3.— С. 117.

⁵¹ IOSPE, I², 181.

⁵² IOSPE, I², 183.

А. С. Русяева

ОЛЬВИЙСКАЯ ДЕМОКРАТИЯ

В статье рассматриваются вопросы хронологии ольвийской демократии, ее характер, основные виды, влияние на развитие благотворительной деятельности и учреждение культа Демоса, служившего для пропаганды ее идей. Анализ различных источников показывает, что демократия впервые могла быть введена в Ольвии на короткое время в третьей четверти V в. до н. э. Ее окончательная победа относится к началу IV в. до н. э. По своему характеру государственная власть не являлась постоянной, здесь выделяется умеренная, радикальная и элитарная демократия. Государственные должности преимущественно занимали потомственные граждане, обладавшие определенными средствами. По данным эпиграфики прослеживаются разнообразные нарушения демократических принципов. Концентрация власти в руках верхушки ольвийской общины способствовало расширению эвергетической деятельности. Отличительной особенностью демократических режимов, в том числе и в Ольвии, являлось обожествление народа, культ которого был особенно популярен в первые века нашей эры.

A. S. Rusyaeva

OLBIAN DEMOCRACY

Problems of chronology of Olbian democracy, its properties, main types, effect on development of philanthropy and the Demos cult which contribute to propagation of democratic ideas are described in the paper. An analysis of various sources shows that democracy might be first introduced in Olbia for a short time in the 3d quarter of the 5th cent. B.C. It triumphed finally early in the 4th cent. The state power was not stable and moderate, radical and elite democracy existed there. Various violations of democratic principles are traced from epigraphic data. Concentration of power in the hands of a ruling clique of the Olbian community promoted expansion of evergetic activity. A distinctive feature of democratic states, Olbia among them, was idolization of personification of the people whose cult was particularly popular in the first centuries of our epoch.